

ПОТІК СВІДОМОСТІ ТА ІМАНЕНТНИЙ ЧАС У ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ЕДМУНДА ГУСЕРЛЯ

© Джигіта Андрій, 2014

Досліджуються сутнісні особливості потоку свідомості як найважливішої складової феноменологічної концепції іманентного часу Е. Гусерля. Проаналізовано абсолютний темпоральний потік свідомості крізь призму процесу його конституювання, співвідношення плинного та незмінного у ньому.

Ключові слова: час, феноменологія, інтенціональність, ретенція, протенція, репродукція, темпоральний потік свідомості

Andriy Dzhygita. The Stream of Consciousness and Immanent Time in Edmund Husserl's Phenomenology.

The article deals with the problem of basic characteristics of the stream of consciousness as the major notion of phenomenological conception of immanent time, created by E. Husserl. The notion of stream of consciousness characterizes both specific features of consciousness and the science about it. Herewith phenomenological analysis of immanent time becomes the basis for the learning of stream of consciousness.

It has been stated that self-presentation of stream of consciousness is its important feature. This fact lets us say that it should be studied with reference to its mobility. Self-presentation of the stream of consciousness does not require any other stream; it is a fully self-constituent phenomenon.

Essential unity of stream of consciousness is also established as one of the key features. Therefore, the existence of two or more streams of consciousness is impossible. Two simultaneous experiences that are synthetically connected in one consciousness create a single stream of consciousness. This unity of experience is closely connected to its temporal unity. Therefore, immanent time is constructed as a single unity for all objects and processes. All acts of consciousness are formally connected into single stream. This form is the on-going transition of Now into No-Longer-Now and of Not-yet-Now into Now.

The article presents the results of analysis of absolute temporal stream of consciousness from the point of view of its relation to the process of its constituting and the interrelation of the changing and the unchanging within it. The principal feature of stream of consciousness is that it cannot include any Non-stream in it, since the cycle of its phases never stops because it would mean the stop of stream of consciousness itself. Such is the formal structure of the stream of consciousness. The form is determined by the fact that now is constituted due to the initial impression, to which the retentions and potentials are joined. The process of constituting is based upon retention, which includes two intentionals in it. The first intentional, also known as vertical intentional, is concentrated on the object. The second intentional (or horizontal intentional) is concentrated on the retention itself. In general, due to the vertical intentional objective time is constructed, while the horizontal intentional is responsible for cvazi-time relation between different phases of the stream of consciousness.

Key words: time, phenomenology, intentionality, retention, protention, reproduction, temporal stream of consciousness.

Будь-яка свідомість завжди, причому в силу сутнісної необхідності, має організуючу її форму потоку переживань, або ж потоку свідомості. Поняття потоку свідомості як синонім тривалості,

континуальності переживань, їх об'єднання в цілісність – не порожня метафора, а одне з найважливіших понять феноменологічного методу. Свідомість безпосередньо дається нам саме як незворотній потік переживань. Вона є структурованою в собі плинною єдністю, і тому доступна феноменологічному структуруванню. Поняття “потік свідомості” характеризує специфіку свідомості і науки про неї. Для феноменології з цього випливає наступне: потоковість – це якість, сутнісна риса чистої свідомості, а тому, досліджуючи її за допомогою феноменологічного методу, необхідно вміти схоплювати нескінченний в потенції потік. Інакше кажучи, якщо ми перебуваємо у феноменологічній установці, то з нею перед нами постає “нескінченна єдність свідомості, або, якщо скористатися вдалим образом, нескінченний одноманітний потік свідомості” [11, с. 289].

Потік свідомості, або його властивість протікати, існувати як самостійна, цілісна тривалість у феноменології потребує спеціального вивчення як найважливішої структурної особливості свідомості. При цьому в основі вивчення потоку свідомості – феноменологічний аналіз іманентного часу. Саме у ньому потік свідомості, який набуває форми абсолютного темпорального потоку, отримує найбільш повне і ґрунтовне розкриття, тому й не дивно, що чи не найбільша кількість посилань на цю проблему у феноменологічній літературі міститься саме в “Лекціях із феноменології внутрішньої свідомості часу” Е. Гусерля.

З іншого боку, феноменологічний підхід до вивчення проблеми часу, попри усі свої недоліки, цілком виправдовує покладені на нього сподівання. Його важливість і продуктивність як для самої феноменології, так і для загальнофілософського вивчення проблеми часу засвідчують отримані результати, зокрема це стосується саме висновків про темпоральний характер свідомості. Останній безпосередньо пов'язаний з колом питань у межах дослідження темпорального потоку.

Актуальність теми полягає у спробі теоретичного осмислення потоку свідомості як найважливішої складової феноменологічної концепції іманентного часу Е. Гусерля.

Мета дослідження – з'ясувати сутність потоку свідомості як структурного елемента феноменологічної концепції іманентного часу Е. Гусерля. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**: встановити сутність темпоральної структури свідомості; виявити можливі способи розв'язання питання про множинність потоків свідомості; з'ясувати сутність самоконституювання потоку свідомості; осмислити співвідношення плинного та незмінного в потоці свідомості. Тобто, **об'єктом** дослідження є феноменологічна концепція іманентного часу Е. Гусерля, а **предметом** – потік свідомості як структурний елемент феноменологічної концепції іманентного часу Е. Гусерля.

Іманентний час виступає в ролі традиційного об'єкта дослідження як для трансцендентальної (Е. Гусерль [14]), так і екзистенціальної феноменології (М. Мерло-Понті [5], Ж.-П. Сартр [12]). Праці сучасних дослідників здебільшого присвячені окремим аспектам феноменологічної концепції іманентного часу. Зокрема дослідженням співвідношення іманентного часу та рефлексії займаються В.І. Молчанов [6], Ю.О. Орлова [9], проблемою усвідомлення часу – В.І. Молчанов [6], П.П. Гайденок [2], Е.В. Леденева [3], порівняльним аналізом поглядів на час Е. Гусерля та представників інших філософських напрямів – В.І. Молчанов [7], Т.В. Литвин [4]. Також здійснюються спроби синтезу феноменології іманентного часу із некласичними логічними теоріями (В.Л. Васюков [1]), використання феноменологічного методу у психологічних дослідженнях сприйняття часу (О.В. Полунін [10]). У філософських розвідках згаданих вище авторів аналізується також і темпоральний потік свідомості, однак при цьому його дослідження переважно виконує суто допоміжні функції. У зв'язку з цим теоретична цінність цього дослідження полягає в окресленні структури темпорального потоку свідомості, з'ясуванні його сутнісних властивостей та розробленні підґрунтя для подальшого глибшого аналізу останніх.

Метод дослідження, який використовував Е. Гусерль при аналізі проблеми часу, переважно зводиться до двох процедур: по-перше, до особливого спостереження за різними триваючими об'єктами, тривалостями і послідовностями, та, по-друге, до фіксації певної структури свідомості, завдяки якій може усвідомлюватись той чи інший часовий фактор. Інакше кажучи, як зазначає

В.І. Молчанов: “Гусерль створює таку модель свідомості, яка повинна мати справу з усвідомленням часових відмінностей” [6, с. 94]. При цьому, з одного боку, мислитель розмежовує іманентний час свідомості і об’єктивний фізичний час (останній повинен бути виключений з дослідження), а з іншого, протиставляє свій підхід тому, який властивий для психологізму. Останній намагається пояснити усвідомлення часу за допомогою зведення його даності суто до послідовності і тривалості дії певного зовнішнього подразника, а відтак, до послідовності і тривалості психічних актів. Однак, на думку Е. Гусерля, це очевидна помилка – “те, що подразнення триває, ще не означає, що відчуття відчувається як тривале, а тільки те, що воно також триває. Тривалість відчуття і відчуття тривалості – дві різні речі” [14, с. 12].

Як зазначає П.П. Гайденок, в своїх “Лекціях по феноменології внутрішньої свідомості часу” Е. Гусерль виділяє в іманентному часі “два рівні трансцендентальної суб’єктивності: інтенціональну свідомість, яка конститує предмет, і неінтенціональний потік свідомості” [2, с. 369]. Конституювання часового предмета здійснюється за допомогою єдності часових фаз. Так, акт сприйняття – це часовий континуум, вихідним моментом якого є єдність первинного враження, або ж Тепер-точки, ретенції (первинна пам’ять) – особливої модифікації останньої, завдяки якій вона утримується у свідомості після того, як минула і приєднується до нової Тепер-точки, і протенції – очікування наступної Тепер-точки. Важливу роль відіграє також відтворення, або ж вторинна пам’ять, яка виконує функцію відтворення раніше минулого об’єкта.

Отже, в структурі конституювання часового об’єкта можна виділити три етапи. Розглянемо їх на прикладі звучання певної мелодії. На першому етапі, тобто за безпосереднього сприйняття мелодії, ми її насправді чуємо, часовий об’єкт сприйнятий сам по собі, мелодія постає як об’єкт сприйняття, а ретенція забезпечує єдність усіх її минулих моментів з межею в актуальній Тепер-точці. На другому – мелодія щойно закінчила своє звучання. Ми уже не сприймаємо її як реальну, проте вона все ще зберігається у нашій свідомості, хоча і в модифікованому вигляді, як “щойно минула”, а не дійсна. Її “щойно минуле” буття є сприйнятим, даним нам фактом. Третій етап – відтворення. На ньому ми “пробігаємо” мелодію в фантазії – “ми “ніби” чуємо спочатку перший тон, потім другий і т.д.” [14, с. 37]. Нами відтворюються усі Тепер-точки з їх ретенціями і протенціями. При цьому усі вони є пригаданими, а не дійсними і реально не сприймаються. З іншого боку, саме пригадування є дійсним, теперішнім, первинно сконструйованим, а згодом “щойно минулим” пригадуванням. Важливо, що ретенція, утримуючи в свідомості кожну Тепер-точку, конститує їх абсолютні часові позиції – в ретенції ане змінюється ані їх зміст, ні форма “Тепер”. Змінюється тільки спосіб даності цього “Тепер” – кожна така точка спочатку постає як актуальне Тепер, в наступний момент – як щойно минуле Тепер тощо. Завдяки цьому при відтворенні різних відрізків тривалості, віддалених від актуальної Тепер-точки на різну відстань, відбувається їх накладання та об’єднання через ідентифікацію спільних точок з абсолютними часовими позиціями. Потенційно можливо здійснювати цей процес з віддаленої на будь-яку відстань від актуальної точки, тому можна говорити про усвідомлення певного об’єктивного часу.

Проблематика, пов’язана з конституюванням багатоманітностей явищ, в основу яких покладено структуру “ретенцій – тепер – протенцій”, вимагає введення загальної основи, часового конституювання загалом. Такою загальною основою і є абсолютний потік свідомості. На думку Ю.О. Орлової, для його введення у Е. Гусерля було кілька причин. Зокрема це дозволяло йому синхронізувати в одному часі продуктивний, тобто творчий, і репродуктивний аспекти діяльності свідомості. Також виявляється допустимим таке розуміння суб’єктивності, яке дає змогу пояснити феномен тривалості для самої свідомості, обґрунтувати самоідентифікацію трансцендентального суб’єкта за аналогією з структурою первинного потоку [9, с. 186].

При введенні в дослідження абсолютного потоку свідомості виникає проблема можливості існування не одного, а двох чи більше потоків – “можливо, два покладених за допомогою пригадування потоки свідомості можуть не мати жодного взаємозв’язку? Чи обов’язково вони повинні вбудовуватись своїм часовим фоном в єдність одного, але абсолютно не даного потоку свідомості?” [11, с. 296]. Е. Гусерль знаходить декілька причин для заперечення цієї можливості. По-перше, будь-які два пригадування, які належать одній свідомості, змішуються в ній у єдність

пригадування. Пригадане у першому з них зникається з пригаданим в іншому. Відтак вони єдині у єдиному часі.

По-друге, і це має загальнозначущий характер, два досвідні акти, які синтетично поєднано в одній свідомості, сполучаються в ній у єдність одного досвіду. З єдністю досвіду нерозривно пов'язана часова єдність досягнутого в ньому. Іманентний час, на думку Е. Гусерля, конститується як один для всіх об'єктів і процесів. Корелятивно свідомість часу іманентного є всеохопною єдністю [14, с. 81]. Думка про можливість існування кількох потоків свідомості виникає внаслідок можливості спостереження початку та закінчення кількох рядів первинних вражень, що проходять паралельно (так можуть паралельно проходити сприйняття звуку і кольору). Однак існує певна форма, яка їх пов'язує в один потік – усі вони підлягають закону перетворення Тепер в Більше-не-Тепер, а з іншого боку, Ще-не-Тепер в Тепер. Також існує загальна, спільна для усіх рядів первинних вражень форма Тепер, рівність загалом у модусі потоку. Деякі, і навіть велика кількість первинних вражень існують разом. Якщо кожне з них тече, то тече одразу вся множинність, в однаковому модусі, з абсолютно однаковими градаціями і з однаковим темпом. У цьому плані відмінність існує лише в тому, що одне первинне враження, його ряд, загалом припиняється, тоді як інше все ще має попереду своє “Ще-не”, тобто свої нові первинні враження.

Доволі складним для розуміння є запитання, як потік свідомості в процесі феноменологічного аналізу часу може усвідомлюватись суб'єктом? Адже кожне темпоральне явище після феноменологічної редукції розчиняється в потоці. Свідомість, в якій відбувається цей процес, сприйнятою бути не може. Як і будь-яке інше сприйняття, сприйняття свідомості було б темпоральним. У такому випадку воно “відсилало” б до деякого іншого потоку свідомості, що стоїть “позаду” нього і розчинялося б у ньому. Проте це суперечить обґрунтованому вище положенню про можливість існування лише одного потоку. Водночас новий потік свідомості потрапляв би у ту саму ситуацію, що і попередній. Відповідно відбувався б регрес у нескінченність.

Однією з ознак потоку темпорально-конститууючої свідомості є його самоявленість. Це дає підстави говорити, що він повинен бути осяжним з необхідністю в протіканні. Отже, “самоявленість потоку не потребує іншого потоку, але як феномен він конститується сам в собі” [14, с. 88]. Відповідно, виникає необхідність дослідити таке конституювання потоку.

В основу зазначеного процесу конституювання покладено ретенцію, в межах якої присутні дві інтенціональності. Першу, яку Е. Гусерль називає поперечною, або вертикальною інтенціональністю, звернено на певний об'єкт (наприклад, звук). Другу інтенціональність Е. Гусерль визначає як поздовжню. Вона спрямовується на саму ретенцію. Як справедливо зазначає Н.В. Мотрошилова, мається на увазі таке: “перша інтенціональність ніби перетинає “лінію” потоку по вертикалі, а друга іде “вздовж” самого потоку, тобто “гадає”, “має на увазі” потік у власному сенсі” [8, с. 339]. З одного боку, свідомості – в силу сутнісної необхідності – властива структурованість у вигляді часового потоку. З іншого боку, в результаті фіксування і вивчення у феноменології цієї сутності (першого порядку) виявляється, що сама “потокова”, “поздовжня” інтенціональність наштовхує на думку про сутність цієї сутності (сутність другого порядку). Розглянемо, як описує цей процес сам Е. Гусерль: “Кожна відтінююча свідомість виду “ретенції” має подвійну інтенціональність: по-перше, та, яка слугує для конституювання іманентного об'єкта, тону; її ми називаємо “первинною пам'яттю” (щойно даного у відчутті) тону, або, більш ясно, ретенцією тону. Друга – конститутивна для єдності цієї первинної пам'яті в потоці; а саме, ретенція є саме те, що вона є Ще-свідомість, утримуюча свідомість, є саме ретенція, ретенція минулої тональної ретенції і в своєму постійному самовідтінненні в потоці вона є неперервною ретенцією неперервно-передуючих фаз” [14, с. 85].

Якщо ми схоплюємо якусь фазу потоку свідомості, то вона містить єдину в До-Все-Одразу неперервність ретенцій. Остання – ретенція континууму моментів неперервно-передуючих фаз потоку. У вихідний момент вона є неперервним відчуттям, а в наступній за нею першій же ланці, яка за своєю суттю першою відтінюючою фазою – це уже безпосередня ретенція попереднього первинного відчуття, у фазі наступного моменту – ретенція ретенції “перед-попереднього” первинного відчуття. Потенційно цей ряд можна продовжувати до

нескінченності. За подальшого протікання цього потоку ми отримуємо “потік-континуум у протіканні, який дає змогу ретенціонально варіюватись щойно описаній неперервності і при цьому кожна нова неперервність моментально-всіх-одразу існуючих фаз є ретенція відносно сукупної неперервності того Все-одразу, яке має місце в попередній фазі” [14, с. 85]. Саме так і проходить крізь потік поздовжня інтенціональність. Вона існує в протіканні потоку у постійній єдності збігу з собою. В абсолютному переході, протікаючи, змінюється перше первинне враження в свою ретенцію, ця ретенція – в ретенцію останньої ретенції тощо. Однак, одночасно з першою ретенцією з’являється також і нове “Тепер”, нове первинне враження. Воно пов’язане з нею моментально-неперервно, – так, що друга фаза потоку є первинним відчуттям нового Тепер і ретенції попереднього, третя фаза знову – нове первинне відчуття з ретенцією другого первинного відчуття і ретенцією ретенції першого.

Слід взяти до уваги, що при цьому ретенція деякої ретенції не тільки володіє інтенціональністю, яка спрямована до безпосередньо утриманого в ній, але також і відносно утриманого в утриманні другого рівня і насамкінець відносно первинно даного.

Отже, в єдиному абсолютному темпоральному потоці свідомості переплетені дві нерозривно поєднані, інтенціональності як дві сторони однієї і тієї самої речі. Завдяки одній конститується іманентний об’єктивний час, в якому є тривалість і зміна тривалого; в другій – квазічасова розміреність фаз потоку. Останній завжди з необхідністю має плинну Тепер-точку, фазу актуальності, і серії до-актуальних і після-актуальних фаз. Завдяки розглянутим вище обставинам можна дійти висновку про існування єдиного потоку свідомості, в якому конститується іманентна часова єдність будь-якої предметності, а також одночасно з нею і єдність самого потоку свідомості. При цьому не важливо, які саме змісти синтезуються в цьому потоці, “ми повинні “спрямувати промінь уваги” на сам потік як форму” [13, с. 342].

Мабуть, найскладнішою, пов’язаною з аналізом абсолютного темпорального потоку свідомості, проблемою є співвідношення, з одного боку, плинного і мінливого, а з іншого – незмінного, нерухомого. Ймовірно, що причиною виникнення у Е. Гусерля цієї проблеми є прагнення уникнути психологізму концепції іманентного часу, закласти для неї стійкий фундамент. Однак саме тут і виявляється суперечність – “в потоці принципово не може з’явитись якась частина Не-потоку” [14, с. 118]. Він не є якимось випадковим утворенням, зміна його фаз не може припинитись, оскільки це б означало зупинку самого потоку. Що ж в такому випадку в потоці є незмінним і нерухомим? Такою є формальна структура потоку. Форма полягає в тому, що Тепер конститується завдяки первинному враженню, до останнього приєднується хвіст ретенцій і горизонт протенцій. Ця незмінна форма містить, однак, свідомість постійної зміни, яка є первинним фоном – свідомість зміни первинного враження в ретенцію, тоді як тут безперервно присутнє нове первинне враження тощо.

Виявлення нерухомої природи формальної структури потоку свідомості веде до певних обмежень. Деякою мірою нівелюється обґрунтований Е. Гусерлем темпоральний характер свідомості. Коли рефлексія схоплює нерухому форму потоку свідомості, метафора потоку як абсолютної плинності і мінливості частково втрачає свій сенс. Залишається тільки визнати, що “цей потік є щось, що ми називаємо так по конститутованому” [14, с. 79]. Проте не слід вважати це явище цілком негативним. Адже Е. Гусерль, встановивши таку обмеженість, водночас сформував абсолютну систему відліку, відносно якої конституються і оцінюються будь-які часові об’єкти й час як такий.

Підсумовуючи, зазначимо: поняття потоку свідомості у феноменологічній концепції часу Е. Гусерля відіграє ключову роль. Формальна сторона потоку свідомості, в основу якої покладено ретенціальну модифікацію, виявляється спільною для усіх темпоральних об’єктів і іманентного часу як такого. Завдяки цьому вона забезпечує конститування і усвідомлення останніх, а отже, і їх пізнання. Також поняття потоку свідомості виявляється доволі ефективним для розроблення проблеми єдності свідомості. Проте це поняття має деякі недоліки. Зокрема внаслідок метафоричності поняття потоку свідомості йому властиві просторові конотації. Отже, виникає питання

про первинність просторового досвіду стосовно часового, а отже, потреба в уточненні змісту, а можливо, й розроблення нового понятійного апарату для вивчення темпоральної проблематики.

1. Васюков В.Л. *Формальная феноменология* / В.Л. Васюков. – М.: Наука, 1999. – 223 с.
2. Гайденко П. П. *Время. Длительность. Вечность. Проблема времени в европейской философии и науке* / П. П. Гайденко. – М. : Прогресс-Традиция, 2006. – 464 с.
3. Леденева Е.В. “Феноменология внутреннего сознания времени” в историко-философском контексте (комментарий к работе Э. Гуссерля) [электронный ресурс] / Е.В.Леденева // *Credo new*. – 2009. – №2. – режим доступа до журн.: <http://credonew.ru/content/view/807/61/>;
4. Литвин Т. О влиянии В. Штерна на феноменологию сознания времени Э. Гуссерля / Т. Литвин // *Логос*. – 2010. – № 5 (78). – С. 148–153.
5. Мерло-Понти М. *Феноменология сприйняття* / М. Мерло-Понти; [пер. з фр. О. Йосипенко]. – К. : Український центр духовної культури, 2001. – 552 с.
6. Молчанов В. И. *Время и сознание: критика феноменологической философии* / В. Молчанов // *Исследования по феноменологии сознания*. – М. : Издательский дом “Территория будущего”, 2007. – С. 29–191.
7. Молчанов В.И. Гуссерль и Бергсон : введение времени / В.И. Молчанов // *Логос*. – 2009. – №3 (71). – С. 82–97;
8. Мотрошилова Н. В. *Идеи I Эдмунда Гуссерля как введение в феноменологию* / Н. В. Мотрошилова. – М. : “Феноменология–Герменевтика”, 2003. – 720 с.
9. Орлова Ю.О. *Время и рефлексия* / Ю.О. Орлова // *Метафизические исследования. Понимание*. СПб., – 1997. – Вып. 1. – С. 181–189.
10. Полунін О.В. *Особливості переживання. Межі суб’єктивного теперішнього* / О.В. Полунін // *Актуальні проблеми психології : Психологічна герменевтика* / [за ред. Н.В. Чепелевої]. – К.: ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2010. – Т. 2, вип. 6. – С. 170–182.
11. Разеев Д. Н. *В сетях феноменологии* / Д. Н. Разеев / Гуссерль Э. *Основные проблемы феноменологии* / Э. Гуссерль; пер. с нем. А. А. Анипко. – СПб. : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2004. – 368 с.
12. Сартр Ж.П. *Бытие и ничто : Опыт феноменологической онтологии* / Ж.П. Сартр; [пер. с фр., предисл., примеч. В.И. Колядко]. – М. : Республика, 2000, – 639 с. – (Мыслители XX века).
13. Черняков А. Г. *Онтология времени. Бытие и время в философии Аристотеля, Гуссерля и Хайдеггера* / А. Г. Черняков. – СПб. : Высшая религиозно-философская школа, 2001. – 460 с.
14. Husserl Edmund. *On the phenomenology of the consciousness of internal time (1893-1917)* / Edmund Husserl; [translated by John Bannett Brough]. – Dordrecht- Boston-London : Kluwer academic publishers, 1991. – 408 p.